

«МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОГО ОПИСУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ» ФЕОДОСІЯ (О.Г. МАКАРЕВСЬКОГО) ЯК ІСТОРИЧНЕ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті автор аналізує працю єпископа Феодосія (О.Г. Макаревського) «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії», яка у багатьох наукових працях використовується авторами як історичне джерело і закладає підґрунтя для визначення дати заснування деяких населених пунктів Південно-Східної України. Однак, аналіз праці показав, що подана Феодосієм хронологія заснування поселень означеного регіону у період до 50-х рр. XVIII ст. ґрунтується на неперевіренних даних і тяжіє до міфологізації. Висновок автора за підсумками історіографічного аналізу полягає у тому, що Феодосій (О.Г. Макаревський) у частині свого опису, яка відноситься до першої половини XVIII ст., спирався на документи запорозького походження, які мали за мету обґрунтувати права Кошу на землі, врахувавши незаселені або малозаселені іншими групами переселенців. Ці дані потребують уважного підходу і не завжди можуть виступати як історичне джерело.

Ключові слова: історичне джерело, населений пункт, історіографічний аналіз, дата заснування, хронологія.

У дорадянській історіографії особливе місце займають праці з церковної історії, автори яких крім історії власне церкви, цікавилися історією своїх приходів, єпархій і тому встигли зробити в цій справі багато корисного. Так, духовно опікував і одночасно вів дослідження історії Півдня України преосвящений Гавріїл (Розанов), архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський (1828 – 1837 рр.).

Історико-краєзнавчу справу Гавріїла продовжив Феодосій (Макаревський), який в 1871 р. став єпископом Катеринославським і Таганрозьким. В його роботі «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії», крім документів з різних джерел, на які він не дає посилань, ним використано перекази старожилів окремих населених пунктів та перекази, збережені священиками місцевих церков. Праця також містить цікаву та цінну інформацію про заснування слобід на місці запорозьких хуторів.

Слід зауважити, що дослідження останнього питання, а саме часу та обставин заснування слобід на місці запорізьких зимівників та хуторів, продовжено в пострадянській час і дані Феодосія використовуються дослідниками водночас з іншими джерелами. Але його дані про час появи зимівників на теренах Південної України в XVII – першій половині XVIII ст., що нині мають вирішальне значення для визначення часу заснування тих чи інших населених пунктів, не були перевірені на предмет їх достовірності. Все це йде не на користь розвитку наукових студій.

Метою даної статті є аналіз праці Феодосія (О.Г. Макаревського) «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» на предмет ролі запорожців у заселенні Південно-Східної України в XVII – першій половині XVIII ст., визначення ступеню достовірності наведених фактів та доцільності встановлення дат заснування населених пунктів за даними вказаного автора.

Велика кількість дослідників згадували про заснування зимівників на теренах майбутніх Слов'яносербії, Кальміуської паланки з посиланням на працю лише Феодосія. В «Історії Луганського краю» у повному вигляді наведена та інформація, що стосується запорізької колонізації на сході України, за працею Феодосія: «Старейшим пунктом пребывания запорожцев в крае является местность в округе современного с. Суходол Луганской обл. В 1650 г. здесь, на берегах Северского Донца и Луганчика, стояли запорожские пикеты, в землянках и зимовниках проживало около 200 казаков, в чьи задачи входило наблюдение за перемещениями в степи донского казачества и татар. С 1690 г. по распоряжению Коша

Запорожского часть суходольского пикета была поселена зимовником в местность, расположенную близ Макарова Яра, чтобы «следить за перелазами турецко-татарской орды и за движениями донского казачества». К этим поселенцам вскоре присоединились свободные охотники, бездомные бродяги и бурлаки. Вслед за этим, уже в 1690 – 1700 гг., поселившиеся в байраке Тertyшном и овраге Скелеватом казаки возили выращенный и собранный ими хлеб на продажу в Бахмутскую крепость. Согласно источникам, в числе «дач» запорожского казачества значатся Чернухино, где в 1600 – 1700 гг. пролегал тайный шлях из Запорожья на Дон и находилась перевалочная станция, окрестности слободы Лозовая-Павловка – овраг Каменный и Проток Гриценков (1699 – 1707 гг.), урочище Шелковый Проток, близ с. Орехово при р. Луганчик, где начиная с 1680 г. находился зимовник нескольких запорожских старшин, проживавших здесь семьями.

На рубеже XVII – XVIII вв. осваивалась местность в районе нынешнего с. Красный Кут, запорожцам были известны окрестности гор Сокол и Соколовка, балка Мечетная и Глубокий яр, в котором располагался зимовник отставного войскового старшины Петра Довгаля» [1]. Авторы «Історії Луганського краю» одночасно вказують: «Приведенные здесь сведения носят условный характер, поскольку не подтверждаются источниками в полной мере. Практически полное отсутствие документальных свидетельств по рассматриваемому направлению запорожской колонизации отмечал и выдающийся исследователь истории запорожского казачества Д.И. Яворницкий» [1, с. 152]. Але останнє твердження авторів суперечить попередньому. В попередньому цитуванні автори назвали дані Феодосія «джерелами». Критично до даних Феодосія підійшов луганський дослідник В.І. Подов, коли відмітив міфологічний характер історії деяких поселень (зокрема, Макаров Яр) [2]. Це питання обговорювалось на регіональній науково-практичній конференції з історії Донбасу, що проходила в квітні 1999 р. у м. Лисичанську. Учасники конференції (Ю.Г. Сергієнко, П.Е. Гайворонський) висловили безумовну довіру як історичному джерелу праці Феодосія («Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии», 1880 р.). На їх думку, завдяки тому, що більша частина джерел, якими користувався Феодосій, не дійшла до нас – «Материалы...», в свою очередь, можно рассматривать как исторический источник» [3], [4].

В той же час В.О. Пірко зауважив, що Феодосій – засновник хибної традиції щодо дати заснування м. Бахмут [5]. В протиріччя з Феодосієм входить і джерело XVIII ст. (висновок Г. Скуріхіна 1705 р.): «А по осмотру на Крымской стороне реки Северского Донца городов кроме Изюма и Мояцкого и Тору и Багмута никакова поселения нет» [6].

Навіть побіжне знайомство з працею дає змогу переконатися, що це не є історичне джерело, а скоріше історіографічна пам'ятка. Тому варто звернутися до «Матеріалів...» саме як до відображення змісту джерел, які в повному вигляді не відомі або не виявлені. Проаналізувати інформативну цінність згаданої праці доречно лише комплексно, порівнюючи дані по всім повітам Лівобержної частини Південної України. Розгляд тільки Бахмутського та Слов'яносербського повітів не дасть змоги отримати уяву про вартість поданих Феодосієм даних, джерела їх надходження.

За свідченням самого Феодосія, його метою було зберегти від остаточного руйнування документи шляхом їх публікації. Це насамперед документи Катеринославського архіву – консисторського, архієрейського та документи Самарського монастиря. Феодосій вказав, що під час перевезення з Полтави в Новомиргород, звідти в Катеринослав багато з них було загублено [6, с. 110]. Уважне знайомство з «Матеріалами...» вказує на два типи джерел, якими користувався автор. Перший тип – офіційні: листування громад, поселень або їх уповноважених з консисторією щодо влаштування церков. Більшість з них відноситься до 70 – 80-х рр. XVIII ст. Тут маємо пряме цитування документів з даними щодо кількості мешканців у населених пунктах, про які йдеться. Якщо в документі цього немає, Феодосій використовує дані ревізії 1782 р. З наведеної ним інформації можна простежити діяльність

Азовського губернатора В. Черткова щодо заснування слобід (воєнних) на місцях великих запорізьких зимівників з залученням колишніх хозяїв до осадження нових поселенців з родичів, знайомих або інших категорій. У Феодосія цей процес прокоментований так: «Довольные запорожцы немедленно пригласили семьи».

Незважаючи на уривчастість інформації, що стосується другої половини XVIII ст., вона в цілому відповідає історичній ситуації, підтверджується сучасними даними, документами про хід процесів поміщицької, урядової колонізації, функціонування господарства на Січі та ін., має багато прямих великих цитувань з наведенням джерел і дійсно може вважатись публікацією останніх. У праці розгорнуті відомості про розширення масштабів урядової колонізації в регіоні та влаштування церков у поселеннях.

За поданими Феодосієм джерелами добре фіксується зміна епох у Північному Причорномор'ї. Згадки про події в другій половині XVIII ст. характеризуються більшою конкретикою та достовірністю. Рання епоха відчувається в тексті через короткі звістки, часто виділені курсивом, про заснування поселень, скоріше про присутність запорожців у краї. Ці частини тексту Феодосія відрізняються стилістичним та інформативним наповненням. Ранню за хронологією частину повідомлень Феодосія неможливо сприймати як публікацію джерел хоча б тому, що вони подаються в переказі, а не в цитуванні. Вони ґрунтуються на іншому типі джерел, яким користувався автор і не відрізняються документальністю, а часом мають фольклорний характер. Історія запорозьких поселень Лівобережжя Дніпра представлена в праці, що розглядається, за повітами: Новомосковським, Павлоградським, Бахмутським, Олександрівським, Слов'яносербським.

Аналіз хронології показує, що праця поділяється на два періоди і за типом джерел та стилістикою, як це було зазначено: 1-й – 1560 р. – середина XVIII ст. і 2-й – друга половина XVIII ст. Перший період закінчується, коли починається хронологія заснування слов'яносербських поселень, до якої з досліджуваного джерела (і першоджерела Феодосія) відноситься лише наступна звістка: після поселення іноземців на Правому березі Дніпра «Кош запорожский указал им на восточные окраины запорожских вольностей, и вот хлопцы, братчики-запорожцы, как саранча, налетели, как черная туча, нагрянули, в эту годину, по выражению запорожцев, народной пертурбации, на Орель и Бритай, на Терновку и Самару» і вже коло 1756 р. р. Мала Тернівка була усипана зимівниками [6, с. 776]. Мова йде про запорожців, які були переселені Кошем на інші місця з території, зайнятої Новою Сербією.

Всього за період 1560 – 1750 рр. в тексті (в перелічених повітах) 82 дати для 46 поселень. У середині цієї хронології виділяються періоди: 1560 – 1709 рр. – 22 вказівки на заснування поселень, 1710 – 1738 рр. – майже нема, лише є згадки про події, пов'язані з Русько-турецькою війною та перебуванням татар в цих місцях, за 1739 – 1750 рр. – 13 згадок.

За повітами «стародавніх» дат найбільше в Новомосковському – 28, найменше в Олександрівському – 5, майже всі (в середньому 16 дат на повіт) мають тенденцію повторюватись по 3 – 4 рази, крім Олександрівського повіту, так, 1750 р. повторюється 11 разів, 1696 р. – 4 рази, 1704 р. – 6 разів, 1707 р. – 6 разів, 1680 р. – 4 рази. Дати: 1696, 1704, 1707, 1750 рр. – не тільки повторюються, але й супроводжуються висловом «значитя населенной».

Якщо звернути увагу на зміст звісток, можна побачити, що «значитя населенной» – не якась слобода, навіть хутір, а урочище, де з'явилися пізніше зимівники. Це яри, протоки, байраки та ін., подані, зазвичай курсивом, наприклад, іноді так і говориться – жителі «байрака Тертишного и оврага Скелеватого» [6, с. 776]. Вираз «значитя» і декілька разів повторювані дати примушують зробити припущення щодо наявності якогось списку урочищ в першоджерелі. Цікаво, що всі вказані разом з датами заснувань поселення Слов'яносербського повіту, подані Феодосієм, мають назви урочищ (10).

Незважаючи на неповноту запропонованих Феодосієм даних про стан заселення території, на що він сам вказував, все ж у ході аналізу хронології в комплексі можна виявити певні тенденції. Їх можна простежити у наведеній табл. 1.

Таблиця 1 – Певні тенденції аналізу хронології заселення території

Згадки в джерелі	Кількість дат за повітами					Всього
	Новомосковський	Павлоградський	Слов'яно-сербський	Бахмутський	Олександрівський	
Поселень	40	35	16	23	18	142
До періоду 1560 – 1750 рр.	28	21	17	11	5	82
Перших згадок про поселення 1560 – 1750 рр.	15	11	10	7	3	46
Урочищ	1	5	10	1	1	17
Дати відомих історичних подій	4	2	-	3 (до історії Бахмута)	-	9
1560 – 1709 рр.	14	10	11	8	2	45
Засновано поселень	10	8	7	6	1	22
1710 – 1738 рр.	4	-	3	1	1	1
Засновано поселень	-	-	-	-	1	1
1739 – 1750 рр.	11	11	3	2	2	29
Засновано поселень	5	3	3	1	1	13

Найбільша кількість і дат заснування, і згадок про перебування населення в певному місці відноситься до Новомосковського повіту, причому саме там згадуються достовірні події (татарське перебування в краї 1711 – 1735 рр. та 1709 – 1737 рр., переселення з м. Самари в 1688 р., зруйнування Січі в 1709 р.). У Павлоградському повіті відомих подій майже не вказано, лише згадано діяльність В. Капніста (1740 р.), що подарував запорожцю землю, запорозька гребна флотилія 1650 р. та станції водного шляху на р. Кальміус. По інших повітах достовірних дат для перевірки інформації немає, в Бахмутському повіті три достовірні дати стосуються історії м. Бахмут і до Запоріжжя не мають відношення.

Найбільше дат до історії поселень 37 – 50-х рр. XVIII ст. подано по Новомосковському та Павлоградському повітам, причому простежується два етапи функціонування поселень, заснованих також в попередній період – спочатку як місця перебування декількох запорожців у зимівниках, потім згадується вже стале поселення. У Бахмутському та Слов'яно-сербському повітах, заснованих після Російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., поселень дуже мало, але давніх дат значна кількість по всім повітам, крім Олександрівського. Останнє не дивно, бо його територія увійшла до складу Росії пізніше, ніж інші. З 16 поселень Слов'яносербії середини XVIII ст., 4 – малоросійських, але зараховуються автором як запорозькі без дат та іншої інформації. В Бахмутському та Слов'яносербському повітах достовірні історична інформація не тільки відсутня, але й дуже сумнівна та, що подається.

Виникає думка, що вона наводиться для надання ваги, наприклад, в 1690 р. та в 1700 р. жителі «байрака Тертишного и оврага Скелеватого» [2] (майбутні села Макаров Яр, Рашковка) партіями доставляли велику кількість продовольства (хліб та худобу) в Бахмутську фортецю. В.І. Подов висловив думку, що козак Макар Безродний, який жив нижче станиці Луганської на правому березі Дінця і згаданий як засновник села Макарів Яр – це більше персонаж легенди, якщо ні, то він взагалі міг бути донським козаком [6, с. 711]. Земля, де знаходився цей хутір, належала донцям, близько до містечка Лугань.

Для доказу раннього існування «старожитного запорозького поселення» Дружковка просто наведена легенда, для достовірності якої також використана близькість Бахмута і Маяцька, може, складена прямо на місці: «Перенесение Коша в Алешки на поля татарские, на кочевиски агарянские, когда власть отошла татарам – сидело несколько престарелых запорожцев – куралесов, характерников, харцызов, которые находясь в секретных сообщениях с казаками Бахмутскими и Маяцкими, действиями своими страшно лякали, пугали, изумляли, поражали и стращали появляющуюся в сей местности турецко-татарскую орду» [6, с. 801].

Про час заснування Слов'яносербії та одного з її поселень – Жовтого в 1756 р. у праці сказано: «Запорожское казачество громко протестовало, много шумело и долго кричало, выражая гнев русским чиновникам от отдачи Желтого Яра – древнейшей маентности...» [6, с. 821]. Доречно з цього приводу провести наступну параллель. За джерелами добре відомо невдоволення козацтва будівництвом Богородицької фортеці російськими та гетьманськими військами. Це невдоволення було досить стійким, спричинило довге листування між усіма сторонами конфлікту. В праці Феодосія ця подія відбилась лише трьома згадками про переселення запорожців з м. Самарь до зимівників. У цьому випадку у Феодосія ми не знайдемо таких обурених і знов таки фольклорних виразів. Вважаємо, що за недостатністю реальних звісток у авторів першоджерела Феодосія, ними були використані емоційні «аргументи».

В описі поселень Новомосковського повіту добре простежується така тенденція: згадок про урочища мало, називаються давно існуючі поселення, часто з правдивими подробицями, після Російсько-турецької війни у 40 – 50-і рр. тут виникають зимівники одного власника з наймитами чи без, у 60 – 70-і рр. вони перетворюються на великі господарства і після зруйнування Січі їх було перетворено на військові слободи. У Павлоградському повіті менше згадок про давні слободи, більше урочищ і більше згадок про створення зимівників в 40 – 50-і рр., а далі як у попередньому повіті. У Слов'яносербському та Бахмутському повітах такого ланцюга не простежується. Зимівники «одного» власника тут згадуються лише в 70-х рр., оминаючи стадію 40 – 50-х рр. Під час знайомства з даними щодо цих повітів, читаємо про такі типи поселень: «Древнейшее и известнейшее запорожскому казачеству урочище и старожитное и стародавнее поселение», – в різних дуже поетичних варіаціях, чого нема у такій кількості в історичних описах поселень інших повітів. Якщо датованої іншої інформації немає, то початок життя запорожців у певній місцевості подається так: «С давних лет известна и знакома запорожскому товариществу».

Привертає увагу й згадка про урочище Красний Кут, де гора Сокіл «відома і знайома» запорозькому товариству і де поселився грамотей Довгаль «...в прекрасный, величественный куток на поклон и для духовных бесед из Чернухина урочища нередко целыми ватажками приходили казаки – запорожцы» [7, с. 97]. Дати в цьому повідомленні немає, як і будь-яких натяків на історичність цієї інформації. Ця місцевість «відома і знайома» з давніх часів не тільки запорозькому товариству. Як випливає з документу 1704 р., Гору Сокіл добре знали не лише запорожці, за якими взагалі важко припустити незнання степів, але і донські козаки, й слобожани, й російський уряд ще на початку XVII ст.: «...потому что из Бела-

города бояря и воеводы для обереженья и осмотра татарских шляхов и бродов Белогородской черты посылавали из Белгорода с письмами станичников вниз по реке Донцу до урочища до Соколых гор, а те Сокольи горы над рекою Донцом ниже речек Багмута и Жеребца и Красной» [7, с. 159]. Д.І. Багалій привів документ про те, що Д. Федорів 1638 р. йшов по Дінцю з Азова, на Дінці біля Соколых гір потрапив в полон, убіг на р. Вовчі Води, потім на р. Тор [6, с. 720]. Бачимо, що і татари добре знали про Сокольі гори. Таким чином, це не є аргумент щодо заснування Довгалем поселення.

Маємо думку, що звістка і про урочище Ясинувата також не може вважатися за згадку про запорізьке поселення в даному регіоні, особливо за початок заснування населеного пункту. Початком її заселення, за Феодосієм, вважається 1690 р., коли тут заснували зимівник декілька запорожців і «їм було відоме місто Бахмут» [6, с. 720]. Існують пізніші свідчення не тільки про відсутність постійного населення, а й про перебування в цьому ж місці добичницького елементу, рудіменту минулої епохи.

Ще в 40-х рр. Кальміуська паланка, як це видно з повідомлень, не була повністю під регіментом Коша: з того ж джерела Феодосія маємо повідомлення про харцизів в Ясинуватій: згадується під 1745 р. «пункт харцизов и характерников для гайдамаков і гайдуков запорожских». Можливо, що ці харцизи – козаки, які ще не визнали влади Кошу, подібно до того, як це було в Кальмиусі 10 років потому. В.О. Голобуцький подав такі свідчення: в березні 1754 р. в Кальміуській паланці відбулося зворушення, приводом було прибуття команди, надісланої з Січі для пошуку гайдамаків та неспокійних елементів. Такі команди постійно направлялися, бо напади на багатіїв не припинялися. Ця команда була підпорядкована місцевому паланковому полковнику А. Іванову. Коли команда приступила до розшуків та арештів гайдамаків, кальміуські козаки кинулися на старшину, намагаючись побити його. Козаки силою звільнили заарештованих. 29 березня 1754 р. полковник А. Іванов рапортував в Кош: «Нашедши в паланку к нам, кидаючись бить, оглашая криком и похвалками нас бить при смене и штрафовать не допускают и освобоняют самовольством». Старшина звернулася до Коша за допомогою «Через это мы, нижайшие, в крайней обиде и сумнительстве находимось, дабы через такую их дерзость и заподлинно того нам убивство не учинилось и впредь таковой самовольной упрямости расширять не могли» [8].

Про незалежних козаків на Кальміусі є згадка в того ж Феодосія, де більшість інформації подана курсивом, тобто цитується з першоджерела: «...на древнем казацком пепелище в старинном запорожском займище... Домахою... сидели куренями... зашедшие низовые люди; в весьма отдаленности пребывая и ни к какому ведомству и команде войска запорожского неподлежа..., разными законными торгами с татарами, занимались рыболовством, скотоводством, имели походную, затем деревянную церковь во имя Святого Николая Чудотворца» [6, с. 95]. Першим відомим полковником Кальміуської паланки був В. Кишенський у 1743 – 45 рр. [9], вважаємо, у ці роки й почав Кош приділяти увагу «Кальміуським степам».

Сумнівною виглядає звістка про заснування великих господарств у 1737 р. в урочищах – «Овраг Каменный» та «Проток Гриценков» (де пізніше виникла сл. Павлівка Лозова) та в 1738 р. урочищі Макарів Яр (Макара Безрідного). Історичні обставини не сприяли будь-якому заселенню, йшла війна з Туреччиною. Воєнні дії відбувалися поблизу південних міст Слобідської України. За період 1713 – 1735 рр. відбулось 35 нападів татар [10], деякі напади потягли особливо великі втрати – в 1713, 1717 рр., татари доходили до м. Лівни, в березні 1713 р. було вбито 2000 чол., 14 340 чол. опинилось в полоні, в 1717 р в полон забрано 30 000 чол. Найбільше нападів відчули Миргородський, Полтавський, Охтирський, Харківський, Ізюмський полки [7, с. 341], [11]. В лютому 1738 р. хан хотів прорвати Українську лінію, але ухилився від цього і пішов на Сіверський Дінець до Ізюму, де не було лінії, розіслав свої загоны в усі боки, але полон все ж відібрали війська, що знаходилися на зимових квартирах. Треба звернути увагу, що зимові квартири знаходилися у відбудованих містах – фортецях Бахмуті, Ізюмі та ін.

Близкість кордону з Туреччиною, татарські кочів'я поблизу, відсутність природних або штучних перешкод, епідемії також погано впливали на стан заселення. Висновок В.М. Кабузана про запустіння Запоріжжя після 1709 р. підтверджується джерелом Феодосія. Порівнюючи дані джерела по Бахмутському та Слов'яносербському повітам можемо констатувати набагато меншу обізнаність авторів джерела зі станом цієї території, ніж інших повітів, маємо спостерігати прагнення тим чи іншим засобом довести права на цю територію. «Точні» дати взяті за аналогією з Новомосковськими і механічно пересунуті на відомі укладачам поселення в 50-х рр. чи може пізніших на цій території. Хронологія Новомосковського повіту має велику ступінь достовірності. Це надає можливість констатувати походження джерела з цього повіту.

Взагалі, масштабне заселення не могло бути почате раніше кінця війни, а формування паланок як адміністративних одиниць – раніше 1740 р., тобто раніше розмежування кордонів, етап якого і відображений у Феодосія (4 листопада 1740 р.). Натяк на створення паланок не раніше 1740 р. можна знайти в «Історичному огляді...» Феодосія – «...из деловых, официальных бумаг видим, что в это время (1740 – 1775 гг.), на общей раде казачества назначена была и действительно выдавалась определенная руга на поддержание и благолепие храмов и на содержание духовенства как сечевой Покровской церкви, так и Самарского Пустынно-Николаевского монастыря и всех приходских храмов в слободах и селах казачьего посполитства...» [6, с. 82]. Ця рада могла розпочати адміністративне формування Запоріжжя, одночасно визначити місце церкви в системі та джерела церковних доходів. За думкою Г.Г. Шпитальова, запорожці брали завзяту участь у війні з метою відвоювати у турків свою землю і це й був їх мотив для участі у війні [12]. За даними джерела Феодосія, колонізаційна діяльність Коша в період Російсько-турецької війни майже відсутня і це відповідає дійсності.

Щодо мотивів складення цього джерела В.І. Подов подав коротку вказівку, що довести своє право на Кальміуські землі і запорожцям, і донцям заважила відсутність письмових доказів, документів. Створення документа, яким пізніше користувався Феодосій, може бути саме спробою обґрунтувати право володіння прикордонними землями. Досліджувана праця містить натяк на саме джерело: «с. Суходол селение древнейшее, земля стародавняя старожитная, по выражению одной рукописи 1767 года» [6, с. 773]. На присутність відповідної документації в запорожців вказував Д.І. Яворницький, який зазначив, що вони хотіли гарантувати військові секрети, щоб зберегти політичну незалежність і тому не афішували наявність відповідної документації [13]. Документи Самарсько-Миколаївського монастиря, що збереглися, свідчать, що в запорожців були архіви при головній військовій канцелярії, так і при кожній паланці, навіть виконувалася народна ревізія. Так знайшли «копії» універсалів Б. Хмельницького 1655 р. й указу Єлизавети 1746 р. на вільне володіння р. Самарою.

А.О. Скальковський теж згадував спосіб гарантувати секрети. Він вважав, що в 1709 – 1733 рр. Новоросія являла собою пустелю, а на мапі Річчі Заннони показані урочища, яких ніколи не існувало, а вказані ці урочища були за словами самих запорожців і мали дивні назви фольклорного змісту [14].

Таким чином, праця Феодосія складається з 2-х типів джерел різного походження. Перший, тобто пізніший – офіційне листування, яке відображає рух населення і результати урядової або напівурядової колонізації (населення в зимівники йшло добровільно) з залученням даних про чисельність населення за ревізією 1782 р. і має вади завдяки їх неповноті, однак в цілому достовірні. Другий і раніший тип є відображенням козацького погляду на процес заселення і обґрунтуванням прав на території, які Запорозький Кіш намагався чи планував зайняти у 40 – 50-і рр. XVIII ст. Свідченням цілеспрямованої політики в цьому напрямку є вислів «за наказом Коша оселено». Відображенням цієї політики може бути

такий епізод: восени 1769 р. при Азовському морі коло гирла Міуса поблизу Таганрогу раптово з'явилися більше 500 душ сімейного запорозького козацтва і заявили, що вони прийшли «рибу ловить», дійсно, вказав Феодосій, спочатку займалися рибною ловлею, але влітку почали влаштовуватися землянками та зимівниками, куреннями та мазанками. У серпні з'явилося стільки ж: «Оказалось, что это переселение запорожцев сделано по распоряжению дальновидного Коша, который своим народом, своими подданными хотел занять все окраины своих широких маестностей и доказать миру, что владения его – земля превеликая, страна пребольшущая» [6, с. 897]. Однак, якщо дані про заселення земель, які були опановані в Посамар'ї та неподалік, досить точні, хоч на нашу думку, теж є елементами міфологізації (або елементом запорозької ідеології), то Схід був ними менше опанований і доведення історичних прав тут виглядає сумнівним. Виключенням є дані про тасмний шлях з функціонуванням якого, на їх думку, пов'язані зимівники на місці поселень: Олексіївка 1660 р., Андріївка 1680 р. Бахмутського повіту, с. Чернухіно 1600 – 1700 рр. Слов'яносербського повіту, але вони дуже приблизні і вести рахунок початку заснування населених пунктів, користуючись цією хронологією, навряд чи можливо.

За Феодосієм простежується також хронологія хвиль запорозької колонізації – повернення на свої місця, де до того татари кочували, і відновлення або створення нового уряду. В 40 – 50 рр. йде прискорене формування зимівників господарського типу, у т.ч. для забезпечення господарських потреб Коша. Тоді ж могла бути сформована і колонізаційна політика Коша за допомогою створення паланок і таким же засобом, як раніше опановували прикордонну територію Росія та Польща. Ці заходи передбачали включення територій у ході до політичної системи Коша, а потім заснування поселень на них. Наприкінці свого історичного буття запорожці почали свою урядову колонізацію. Так була створена Кальміуська паланка, але колонізувати територію майбутніх Бахмутського, Слов'яносербського повітів Кіш не встиг. Його випередили організація урядом Слов'яносербії та слобідська колонізація. Тому ми маємо констатацію того, що деякі урочища добре знали запорожці, «грели свої животи», що там було старожитнє займище, але після цього Феодосій давав згадку про заснування малоросійського або слов'яносербського населеного пункту. Таким чином, територія Середнього Подінців'я була для Коша бажаною, але ніколи не належала фактично і юридично. Тут йшла конкуренція слобідського та донського колонізаційних рухів. Присутність запорожців відчувалась на здобувно-промисловому рівні.

Таким чином, працю Феодосія можна розглядати як джерело лише з урахуванням перелічених обставин, тобто дуже обережно і немає ніякого сенсу вважати заснованим певний населений пункт у період 1709 – 1738 р. на сході та на півдні України. Щодо заснувань поселень у другій половині XVIII ст., треба, на наш погляд, врахувати тип зимівника. Якщо це любий куток, где «грели животи», абшитовані запорожці, то це може бути зимівник I типу, за систематизацією О. Олійника, з нежонатих і неосілих [15]. За даними С.А. Калоєрова (перепис населення Азовської губернії) [16], постійних населених пунктів ще в 1775 р. не було у всьому Павлоградському повіті, а були зимівники, де жили «бездомные работники в заброде» за термінологією документів, тобто неосілі запорожці. Вказані типи поселень як прояви запорозької колонізації не належали до міцної осілості, що й довів татарсько-турецький напад 1769 р.

Таким чином, у праці Феодосія використаний документ запорозького походження, скоріш за все документ з Самарсько-Миколаївського монастиря, що містить спробу створити власний історико-статистичний опис Запорозьких Вольностей, обґрунтувати права на землі, врахувавши незаселені або в минулому татарські території. За недостатніми даними зростає поетизація. Для Кальміуської паланки, Слов'яносербії і Бахмутської провінції більшість дат раніше 1738 р. має сумнівний характер. Але в 1740 – 1750-х рр. була заснована

більшість великих зимівників 70-х років, про які залишилися достовірні дані. Незважаючи на інтерес запорожців до Бахмутської провінції, І. Гільденштедт повідомив у 1774 р., що запорожці не вважають басейн р. Бахмут своїм [17]. У документі «1772 года, октября 1 дня. Опись запорожских границ от вершины реки Орели до устья речки Темерника, впадающего в Дон» повідомлялось: «Против Петровской крепости в Донец упавшей на устье оной, в которую Береку впадают речки Брита и Комишовата; от устья Береки прямо Донцем до Товалского байрака по зовемой новой черте Князем Косоковым рвом, сделанной до Теплянского Святогорским монастырем владеемого леса: оттоль же по той черте Голою Долиною на гору до урочища Серковой могилы, где ныне форпост состоит; от той могилы в Сухой Торец на Серкову гатку; от гатки до урочища речки Бычка, зовемого ныне Клибыного, чрез оной же Бычок в Кривой Тор на брод Пещаной и чрез вершину реки Кринки на граничение (-на пограничныя) поблизу Миуса две могилки...» [18]. Басейни річок Бахмут та Лугань запорожці своїми не вважали. Залишили свій погляд на історію заселення Вольностей, який став складовою частиною української історіографії у складі праці Феодосія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ефремов А.С. История Луганского края : [Учебное пособие] / [Ефремов А.С., Курило В.С., Бровченко И.Ю. и др.] – Луганск : Альма-матер, 2003. – С. 152.
2. Подов В.И. Славяносербия. Очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. Документы / Подов В.И. – Луганск : GLOBUS, 1998. – С. 26.
3. Сергиенко Ю.Г. Об исторических источниках / Ю.Г. Сергиенко // Региональная научно-практическая конференция по истории Донбасса. – Лисичанск, 1999. – С. 31.
4. Гайворонский П.Е. О чем говорят Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / П.Е. Гайворонский // Региональная научно-практическая конференция по истории Донбасса. – Лисичанск, 1999. – С. 15.
5. Пірко В.О. Вступ / [Укладач В.О. Пірко] // Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI – XVIII ст. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – С. 3.
6. Феодосій (Макаревський О.Г.). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея : матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття / Феодосій (О.Г. Макаревський) // Репринт. Ектеринослав, 1880 г. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2000. – С. 110, С. 623, С. 776, С. 711, С. 801, С. 821, С. 720, С. 95, С. 82, С. 773, С. 897.
7. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Багалея Д.И. – М. : Тип. университета, 1887. – XVI. – С. 97, С. 159, С. 341..
8. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775 рр.) / Голобуцький В.О. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – С. 372.
9. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині в XVII – XVIII ст. / Пірко В.О. // Роль козацтва в історії Донецького регіону. – Донецьк : Каштан, 2006. – С. 10.
10. Петрухинцев Н.Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутривосточного курса и судьбы армии и флота 1730 – 1735 г. / Петрухинцев Н.Н. – Спб. : Алетей, 2001. – С. 129.
11. Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII – XVIII ст.) / Пірко В.О. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 48.
12. Шпитальов Г.Г. Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років / Шпитальов Г.Г. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2002. – С. 5.
13. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Яворницький Д.І. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – С. 312.
14. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / Скальковский А.А. – Одесса : Тип. Францова и Нитче, 1850. – Ч. 1. – С. 29.
15. Олійник О. Кількість та типологія запорозьких зимівників за часів Нової Січі / Олійник О. // Запорозька старовина. – 2005. – Вип 3. – С. 71.
16. Калоеров С.А. Об основании города Мариуполя и первых греческих сел в Приазовье на основе анализа документов / С.А. Калоеров // От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652 – 1783). Документы по истории греков Приазовья : в 4 т. – Донецк : ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2008. – Т. 1. – С. 557.
17. Подов В.И. Донбасс. Век XVIII-й. Социально-экономическое развитие Донбасса в 18 веке / Подов В.И. – Луганск : Світлиця, 1998. – С. 38.

18. Яворницький Д.І. 1772 года, октября 1 дня. Опись запорожских границ от вершины реки Орели до устья речки Темерника, впадающего в Дон. / Д.І. Яворницький // Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – С. 311.

Г.Г. Чепіга

«Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» Феодосия (О.Г. Макарьевского) как исторический и историографический источник

В статье автор анализирует работу епископа Феодосия (О.Г. Макарьевского) «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии», которая в большом количестве научных исследований используется как исторический источник для определения дат основания некоторых населенных пунктов Юго-Восточной Украины. Однако анализ показал, что описанная Феодосием хронология основания поселений на указанной территории до 50-х гг. XVIII ст. основана на непроверенных данных и имеет элементы мифологизации. Вывод автора по итогам историографического анализа состоит в том, что Феодосий (О.Г. Макарьевский) в той части своей работы, которая относится к первой половине XVIII ст., основывался на документах запорожского происхождения, которые должны были обосновать претензии Коша на земли, включая незаселенные или малозаселенные другими группами переселенцев. Эти данные не всегда можно использовать в качестве исторического источника.

Ключевые слова: исторический источник, населенный пункт, историографический анализ, дата основания, хронология.

G.G. Chepiga

«Materials for Historical and Statistical Description Ekaterinoslavskaya Diocese» Theodosius (O.G. Makaryevsky) Both Historical and Historiographical Source

The author analyzes the work of Bishop Theodosius (O.G. Makaryevsky) «Materials for historical and statistical description Ekaterinoslavskaya diocese», which in a lot of research is used as a historical source to determine the dates of the base of some settlements south-eastern Ukraine. However, the analysis showed that the described Theodosius chronology base settlements in that territory to 50s. XVIII century. based on unverified data and has elements of mythologizing. The author's conclusion on the basis of historical analysis is that Theodosius (O.G. Macarius) in that part of his work, which refers to the first half of the XVIII century, Based on documents Zaporozhye origin who had substantiate claims Kosha on land, including unpopulated or sparsely populated by other groups of immigrants. These data can not always be used as a historical source.

Key words: historical source, locality, historiographical analysis, founding date, chronology.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2014.